

פרק 3

התפתחות ממבט אחר

כוחות ומניעים

אטיולוגיה ("תורת הסיבות", לפי המקור היווני והפילוסופי) היא ענף ברפואה העוסק בזיהוי גורמים המחוללים מחלה. כשאנו ניגשים לטיפול במצוקה או במגבלה נפשית (מה שבעגה המקצועית מכונה "פסיכופתולוגיה"), אנו מונחים לרוב על ידי מודלים אטיולוגיים. משמעות הדבר היא שאמונתנו באשר לגורם הבעיה מנחה אותנו בדרכנו לטיפול בה. כמעט כל גישה קלינית (פסיכולוגית, ביולוגית, חברתית) שמטפלת בתפקוד נפש האדם, מתייחסת לגורם המחולל כאל כוח או מניע (פנימי, חיצוני, לא מודע, מודע) אשר דוחף ודוחק את האדם אל מחשבות, רגשות או מעשים "פתולוגיים", דהיינו מכאיבים או מזיקים.

מטפלים מזהים ומגדירים את הכוחות המניעים-דוחפים את האדם אל הפסיכופתולוגיה, בהתאם לגישה התיאורטית שמתוכה הם עובדים, כלומר: דחפים, צרכים, תבניות ביולוגיות, או דפוסים נרכשים. הכוחות המניעים יכולים להיראות כנובעים מנפש האדם או מסביבתו הקרובה. במקרה האחרון, התסמין של הפרט מבטא כוחות הפועלים בתוך המערכת הסביבתית. גישות מסוימות שמות דגש על המקורות הפנימיים להתנהגות פתולוגית, וגישות אחרות - על המקורות החיצוניים. במילים אחרות, אדם הנתון במצב לא בריא מבחינה פסיכולוגית, מצטייר כמופעל על ידי כוחות פנימיים או חיצוניים, הדוחפים ומושכים אותו אל החולי, אל המצוקה ואל חוסר התפקוד.

המרחב המאפשר

לצד תרומתה הרבה להבנה הקלינית, חשיבה המרוכזת במניעים ובכוחות נוטה לא להתחשב ביסוד אחר הממלא תפקיד מכריע בהיווצרותם של סבל פסיכולוגי והפרעות תפקוד.

בעולם הרפואה מבחינים בין חקר הגורם למחלה (אטיולוגיה) לבין חקר **התנאים הסביבתיים** הדרושים **להתפתחותה ולהפצתה** (אפידמיולוגיה). ניקח כדוגמה את מחלת המלריה. **הגורם** למחלה הינו סוג של טפיל חד-תאי המכונה פלסמודיום (Plasmodium). הטפיל מתרבה בתוך כדוריות הדם האדומות ומתוך כך הורס אותן - זה באשר לאטיולוגיה של המחלה. ואולם, על מנת שהטפיל יגיע לכדוריות הדם ומחלת המלריה תתפתח, דרושים **תנאי סביבה** מסוימים. הטפיל, מחולל המלריה, מתפתח בגופו של יתוש האנופלס, ומועבר למחזור הדם של האדם על ידי עקיצה של נקבת היתוש. כדי להתקיים, היתוש עצמו זקוק לביצות ולאקלים מסוים. אם כך, על מנת שאדם יחלה במלריה דרושים: 1. **גורם אטיולוגי מחולל** (הטפיל בעל ה"דחף" להתרבות בצורתו המיוחדת); 2. **תנאי סביבה מאפשרים** (המאפשרים את התקיימות הטפיל ואת העברתו). הפלסמודיום גורם אמנם

למחלה, אך האקלים, הביצות ויתושי האנופלס הם מרכיבים **סביבתיים** חיוניים, שבלעדיהם אין למלריה **אפשרות** להתפתח - הם הסביבה המאפשרת את התפתחות המחלה.

התלות הקיימת בין הגורם לבין הסביבה המאפשרת את יציאתו מהכוח אל הפועל, איננה ייחודית לעולם הרפואה. היא מתקיימת בכל תחום, במערכות פשוטות ובמערכות מורכבות. אבהיר נקודה זו בתחומים שונים.

נתחיל מזווית הגותית אוניברסלית. כל התרחשות, יצירה, יצור, תופעה - מן הדומם או מן החי - זקוקים למרחב, לשדה ולסביבה כדי להתקיים ולהתפתח. בדימוי הפיזי של תורת הצמצום של קבלת האר"י, אלוהים בחר להצטמצם כדי לאפשר לעולם להיות. לא תיתכן התרחשות, התממשות פוטנציאל או יציאה מן הכוח אל הפועל ללא שדה מאפשר. סביבה מאפשרת, אם כן, היא סך כל התנאים המעניקים לפוטנציאל את האפשרות להתממש. כל פוטנציאל - חיובי או שלילי, טוב או רע, בריא או פתולוגי - מתממש בפועל רק באמצעות תיווך של "סוכן מאפשר", **המאפשר את התממשותו**.

בתחום הפיזיקה אנו יודעים שאנרגיה פוטנציאלית אינה יכולה להפוך לאנרגיה קינטית (מה שמכונה "עבודה") ללא מרחב. בשפה פשוטה, על מנת שכוח יתורגם לתנועה ולפעולה, דרוש מרחב המאפשר את התנועה.

נתבונן לרגע במערכת פשוטה, זרם של מים בצינור. **הגורם** לזרימה הוא הכוח הפועל על המים; אבל רק קיומו של מרחב אליו המים יכולים להתקדם, **מאפשר** לזרימה להתרחש. הזרימה, תנועתה וכיוונה, נקבעים לפי פתחי הגישה למרחב המתיר את התקדמות המים, בלעדיהם לא תתקיים זרימה.

נבחן כעת, על פי אותו עיקרון, מצב שבו נהר מציף את סביבתו. טבעי לחשוב שההצפה נובעת מעלייה בכמות ובכוח של המים הזורמים בנהר לאחר הגשמים, אולם במחשבה נוספת נזהה עוד גורם הממלא תפקיד מכריע בהיווצרותה של ההצפה: האופי של גדות הנהר. כאשר נהר הקולורדו זורם בגרנד קניון של אריזונה, מימיו אינם יכולים להציף את השטחים הנמצאים מאות רבות של מטרים מעליהם, כי המבנה של גדות הנהר אינו **מאפשר** זאת; אלה גדות שבכוחן לתעל כמות מים אפוקליפטית. ומנגד, במשך דורי דורות (עד לבניית סכר אסואן) הגדות השטוחות והנמוכות של הנילוס המצרי איפשרו למי המשקעים היורדים בלב אפריקה, בעונת הגשמים, לגרום מדי שנה להצפה מבורכת של אדמות מצרים המשתרעות לאורך הנהר. גדות שונות - תוצאות שונות. אם כך, ההצפה בפועל תלויה באופי המאפשר או הלא-מאפשר של גדות הנהר.

כדי לפגוש חוק פיזיקלי זה בפעולה, אין צורך להרחיק לכת אל הנילוס או אל הגרנד קניון, הוא פועל גם בגופנו. אם ייוצר פתח בדפנות של אחד מכלי הדם שלנו, זרם הדם יתקדם אל המרחב הפתוח החדש. בהקשר חיובי ומועיל, זה מה שיאפשר לאיש רפואה לקחת מאיתנו דם לבדיקה; בהקשר שלילי ומאיים, זה גם מה שעלול להביא אותנו לאשפוז חירום במחלקה לטיפול נמרץ, עם אבחנה של דימום מוחי.

עיקרון זה פועל גם בעולם המערכות המורכבות והייחודיות של הביולוגיה. ההתפתחות והאופי של כל תופעות החיים תלויים אף הם בקיום של שדה מאפשר ביו-אקולוגי. כל צורת חיים, ללא יוצא מן הכלל, תלויה בסביבה מסוימת ומוגדרת המאפשרת את קיומה וקובעת את אופייה - ללא סביבה מאפשרת אין חיים.

ההכרה במרחב המאפשר, במובן הביו-אקולוגי, התפתחה באופן איטי. במשך דורות רבים לא היתה תודעה ברורה שהחיים מתפתחים רק בתנאי סביבה מסוימים מאוד. כוחה המעצב והיוצר של הסביבה פרץ אל התודעה באמצע המאה ה-19 דרך ההבנות של דרווין ושל תורת האבולוציה שהוא ניסח. כבר אז טען דרווין שלא החזק הוא השורד, אלא זה המשתלב בתנאי הסביבה.

לפני כ-140 שנה, ארנסט הקל (Haeckel) עשה לראשונה שימוש במונח "אקולוגיה", אך עד שנות השישים של המאה ה-20 רק מעטים שמעו עליו. ככל שהידע שלנו במדעי החיים התפתח, כך גדלה בתודעתנו ההכרה בדבר התלות של צורות החיים השונות במרחב הסובב אותן. שינוי של סביבה מסוימת מביא עימו היעלמות של צורות החיים שהיא איפשרה, ויוצר הזדמנות לצורות חיים חדשות להתפתח.

גם בתחום ההתפתחות הפסיכולוגית והסוציאליזציה, ברור לנו (למרות הסיפור הנפלא של מוג'לי וחבריו מ"ספר הגיונגל", ולמרות התינוקות התאומים היונקים מהזאבה במיתוס המכונן של רומי העתיקה) כי ללא סביבה מאפשרת, הפוטנציאל הטבעי של בן-אנוש להפוך לאדם אינו יכול להתממש. מדובר כאן בשדה שאינו פיזיקלי ואינו ביו-אקולוגי, אלא אנושי-התייחסותי. באמצע המאה שעברה ויניקוט נתן ביטוי בהיר להכרה שההתפתחות המיטבית והבריאה של הילד תלויה בנוכחות של מרחב הורי מאפשר, אותו הוא כינה "הסביבה המאפשרת" (the facilitating environment).

מה שמחבר את כל הדוגמאות שהבאתי הוא **ההזדמנות** ששדות שונים מעניקים לפוטנציאל מסוגים שונים לצאת מהכוח אל הפועל. מרחב מאפשר הוא מרחב שבכוחו לתת הזדמנות לפוטנציאל להתממש. סוגי פוטנציאל שונים זקוקים לסוגי הזדמנות שונים על מנת להתממש.

ההכרה שההתפתחות האופטימלית של הילד תלויה בתנאים סביבתיים מאפשרים, נשמעת לנו היום מובנת מאליה. אך מה באשר להתפתחות לא אופטימלית או חריגה? כאן צפויה לנו הפתעה.

"הפסיכולוגיה של האפשרות"

כאשר אנו פוגשים התפתחות לא אופטימלית, משום-מה נעלמת ההכרה בתפקיד המכריע של הסביבה כמאפשרת¹ גם סוג התפתחות זה.

בתחילת הפרק ציינתי שכמעט כל גישה קלינית מתרכזת ב**מניע הדוחף** את נפש האדם לדפוסים לא בריאים. חשיבה זאת מנחה את המטפלים מכל הגישות במאמציהם להבין ולרפא וניתן

¹ אני משתמש במונח "מאפשר" במשמעות כללית-אוניברסלית (to make possible), לרבות שלילית

ופתוגנית. ויניקוט, לעומת זאת, השתמש במושג "סביבה מאפשרת" רק במובן מיטיב (facilitating).

לכנותה "הפסיכולוגיה של המניע". ואכן הקלינאי שואל את עצמו: "מה גורם למטופל שלי להרגיש כך?", "מה מניע אותו לנהוג כך?", "מה מביא אותו לחשוב כך?" כאמור, הגורם המניע יכול להיות מזוהה באופנים שונים: צורך, דחף, סכנה, גירוי, נטייה, תורשה, למידה, תאוה, תסכול, הרגל, חסך, תשוקה ועוד. הוא יכול להיות מולד או נרכש, אישי או בינאישי, מודע או לא מודע. המניע דוחף את נפש הילד או האדם הבוגר להגיע למצב המעניק לו הנאה, מסיר ממנו כאב, יוצר עבורו משמעות, נותן לו ביטחון וכדומה. רובד הכוחות המניעים - מכל סוג - הוא המוקד של הפסיכולוגיה והפסיכופתולוגיה של המניע.

גם כאשר הקלינאי מבקש לתת מקום לסביבה, חשיבתו בוחנת אותה מנקודת מבט של כוחות מניעים; כוחות סביבה המצטרפים אל המניע של הפרט, או נלחמים בו. הסביבה נבחנת אף היא כגורם, כשדה של כוחות המפעילים את האדם. הזנחה, פיתוי, התקפה, תסכול, חסך, נטישה, התעללות, טראומה, הזדהות השלכתית, הפעלה, יצירה של שער לעזאזל, דחייה - כל אלה מונחים המגדירים **כוחות סביבה** הפועלים על היחיד. זו החשיבה המקובלת, אך היא מביאה בחשבון רק את מחצית הבסיס שעליו עומדות בחירות האדם, נורמטיביות ופתולוגיות כאחת.

לטענתי, גם בתחום רפואת הנפש, כמו ברפואת הגוף, ההתפתחות וההתגבשות של בעיה או מחלה מחייבת - לצד הכוח של הגורם האטיולוגי - נוכחות של תנאי סביבה מאפשרים. הראייה הזאת נשענת על ההכרה שמושג המרחב קריטי גם בשטח הפסיכופתולוגיה, על מנת לאפשר למניע לצאת מהכוח אל הפועל. מדובר במרחב שאיננו פיזיקלי אלא התייחסותי, מעטפת אינטר-סובייקטיבית של שייכות ושל קשרים אנושיים, שהסובייקט מתקיים כחלק אינטגרלי ממנה; מעטפת המשדרת לעברו רשת עשירה ומורכבת של משובים, אותות ומשמעויות. מזווית מבט זו, **הזולת הינו השדה** המאפשר לעצמי (באמצעות השידור של אותן נקודות משוב, אותות ומשמעויות) מימוש של פוטנציאל מסוים, כלומר - בחירה של כיוון מסוים. הכיוון או הפוטנציאל יכול להיות בריא או פתולוגי, בשל או גרסיבי, הימנעותי או מתמודד. בראייה הזאת הזולת הוא השדה המאפשר למניעים של הפרט להפוך למחשבות, לבחירות, למעשים ולהתנהגויות **בפועל**.

עתה נוכל להתבונן בכל התפתחות חריגה ולא בריאה כתוצאה של מפגש בין שני יסודות: מניע המפעיל את העצמי, וסביבה המאפשרת לעצמי ("סביבה מתירה") לפנות לכיוון היוצר סבל או נזק.

2 הסביבה המתירה

אנחנו מכנים בשם "סביבה מתירה" את הסביבה האנושית (המעטפת האינטר-סובייקטיבית) שבתוכה גדל הילד, כאשר זאת יוצרת עבורו מבלי דעת רצף של הזדמנויות ואפשרויות ("מסלולי") לנהוג ולבחור באופן יוצר סיכון, סבל או נזק בניסיונו להשיג הנאה, רוגע, ערך או משמעות. מסלול

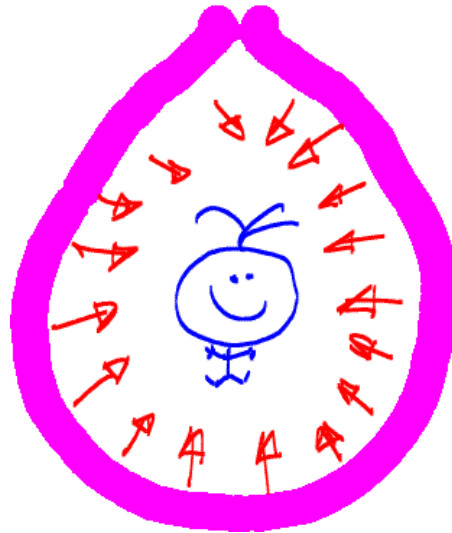
² כאמור בהערה הקודמת, אני משתמש במונח "מאפשר" (to make possible) במשמעות כללית-אוניברסלית, לרבות שלילית ופתוגנית. לעומת זה אני משתמש במונח "מתיר" רק כדי להצביע על משמעות פתוגנית או מזיקה.

יוצר נזק וסיכון יכול ללבוש צורות שונות. קיימים מסלולים יוצרי נזק שכחים ומוכרים, אשר זכו למעמד של אבחנה ושל תואר: רגרסיבי, פרוורטי, נסיגתי, פסיכוטי, הימנעותי, חרדתי, כאוטי, נרקיסיסטי, אנטי-סוציאלי ועוד.

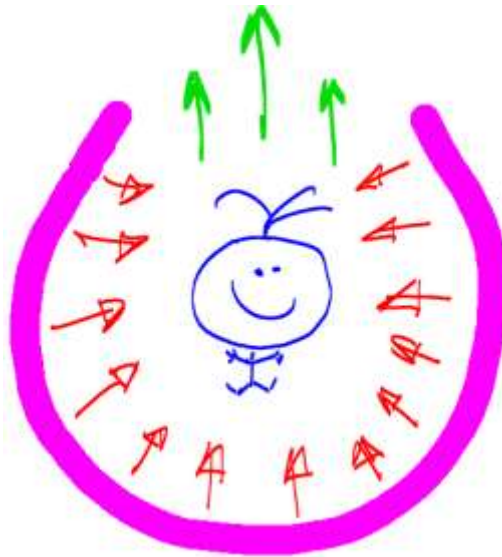
מזווית זו, פסיכופתולוגיה יכולה לצמוח ולהתגבש רק בסביבה שחסרה סוג של יסוד שומר בעל אופי מכוון-תוחם, המונע זרימה לכיוון לא בריא. במקרה של ילדים ושל בני נוער, מדובר מטבע הדברים על חסד³ באותו יסוד שומר בשדה האינטר-סובייקטיבי העוטף אותם, סביבתם ההורית וההתפתחותית. במילים אחרות, אני מבקש לומר שהפרעה פסיכולוגית יכולה להתגבש רק בתיווך של סביבה או של "גדות" אנושיות, שמבלי דעת נותנות אפשרות ופתח לזרם של המניעים לקדם את העצמי המתפתח לאפיק פתולוגי. ניתן לכנות נקודת מבט זו בשם "הפסיכולוגיה של האפשרות". נקודת מבט זו רואה פסיכופתולוגיה כבעיה של אמצעים ושל דרך יותר מאשר של מטרות. מטרת הפרט (השגת הנאה וביטחון, הרחקת כאב ואיום, לדוגמה) איננה פתולוגית כשלעצמה, הפתולוגיה טמונה בדרך ובאמצעים שסביבתו מתירה לו למצוא ולאמץ כדי להשיג את מטרותיו.

הפסיכולוגיה של האפשרות נבדלת מהפסיכולוגיה של המניע שבה אנו רגילים להשתמש. הפסיכולוגיה של האפשרות משלימה את הפסיכולוגיה של המניע ומוסיפה לה ממד, היוצר תמונה תלת-ממדית מדויקת במקום התמונה הדו-ממדית הלוקה בחסר, שאנו רגילים אליה. במערכת ילד-הורים, הפסיכולוגיה של האפשרות נותנת לנו הן את כלים להבין ולזהות את האפשרויות להתפתח באופן לא מיטבי שללא כוונה או מודעות ההורה פותח בפני ילדו, והן את הכלים להבין ולזהות את השימוש - לרוב לא מודע - שהילד עושה באפשרויות אלה. כדי להמחיש קצת יותר את הרעיון של "סביבה מתירה", אשתמש באנאלוגיה נוספת ובמספר ציורים שילוו אותה

³ במודל המקובל של החסד הרגשי, אנו מצביעים לרוב על הקושי של ההורה לתת מענה מתאים לצרכים של הילד המכונים "צרכי היענות" (responsiveness needs), כגון צורך באהבה, חום, התחשבות, תמיכה, זמינות ועוד. צרכים אלה "קרובים לחוויה", תכונה העושה אותם ניתנים לזיהוי וניתנים לביטוי כבקשות או כדרישות של העצמי, ולכן נוה להגדיר אותם צרכי "היענות". כאן, לעומת זאת, מדובר על חסד שונה, המשקף קושי של ההורה לנהוג בדרך המובילה למה שג'. בנג'מין מכנה "הפעלה" (activation) של יכולת מסוימת של הילד, החיונית להתפתחותו התקינה (J. Benjamin, *The Bonds of Love*, pp. 44-45). בנושא שבו אנו דנים מדובר בהפעלת יכולות בתחום הוויסות (regulation) וההשתלבות (adaptation). הצרכים מהקבוצה הזאת לרוב אינם "קרובים לחוויה", לכן הילד אינו יכול "להרגיש" אותם ו"לבקש" אותם. המענה לצורכי הפעלה או לצורכי כיוון נשען על היכולת של סביבתו לשדר בהירות את בקשותיה ואת ציפיותיה ממנו. האדם אינו יוצר ציפייה זאת מתוך עצמו, הוא תלוי בגורם חיצוני שיספק לו אותה. ההתפתחות המיטבית של הילד תלויה במתן מענה מתאים הן לצורכי "היענות והספקה" והן לצורכי "כיוון והפעלה".

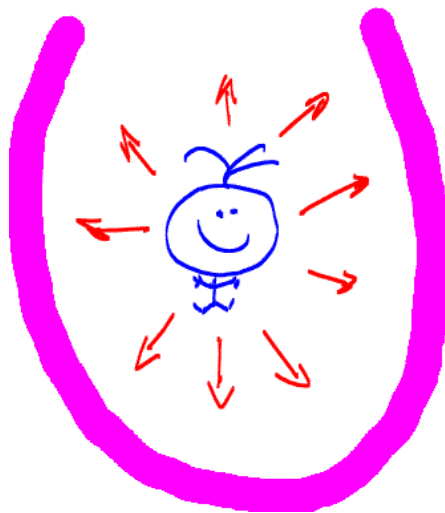
כמו שכולנו יודעים, התכווצות הרחם בלידה מפעילה על העובר כוחות בכל המישורים ומכל הכיוונים. כשלעצמם, הכוחות הפועלים על העובר אינם מכוונים אותו ואינם דוחפים אותו אל הכיוון הרצוי, כלומר אל המקום שבו מצוי פתח הרחם ואל מחוץ לגוף האם. והנה, למרות ההיעדר של כיוון מוגדר ואחיד מצד הכוחות הפועלים עליו, ברוב המקרים התינוק מתקדם דווקא לכיוון הרצוי. כאן המקום לשאול: איך קורה הפלא שהתינוק מתקדם לכיוון הנכון למרות שהכוחות הבאים מדופנות הרחם אינם פונים דווקא לכיוון זה? הפלא נעוץ בפתיחה.

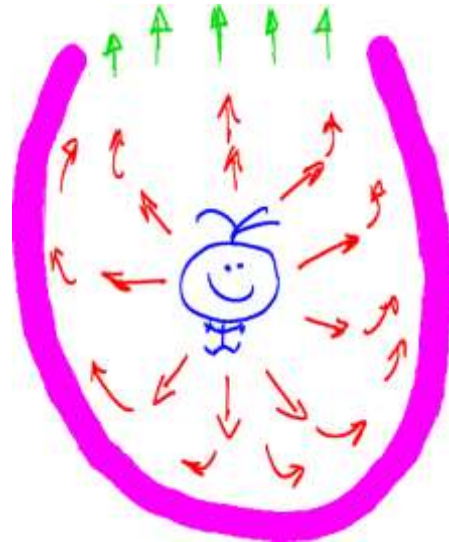
ההתקדמות של התינוק לכיוון הנכון איננה נגזרת של כיוון הכוחות, אלא של מיקום הפתח המזדמן לו. לו הפתח היה מזדמן בחלק האחורי של הרחם, התינוק היה "מתקדם" אחורה. כשזה קורה באמת, במקרה של קריעת הרחם, מדובר בתקלה רפואית מהחמורות ביותר, אך לרוב הפתח מזדמן במיקום הנכון והכול מתנהל כשורה. הוולד יוצא מרחם היולדת ונכנס אל סביבה הורית-אמהית חדשה, מעין רחם סביבתי קולט ושומר, לא אנטומי. כל הפונקציות הפיזיולוגיות שהיו במהלך ההיריון באחריות גוף האם, נעשו אוטונומיות ועברו ל"אחריות" התינוק. כעת, בהיותו בחוץ, התינוק אינו תלוי יותר בכוחות הרחם. הוא נעשה מקור אוטונומי של כוחות ומניעים: מבקש, מקרב, מוחה, מפעיל, מלטף, מסרב, מגיב, מחבק, מחפש, דורש.

העובדה שהילד נעשה מקור אוטונומי של צרכים, דחפים ונטיות, אינה הופכת אותו למונאדה - יחידה סגורה בפני עצמה - ואינה מוציאה אותו מסביבתו העוטפת שרק בזכותה הוא יכול להתקיים במהותו הפסיכולוגית-התפתחותית.

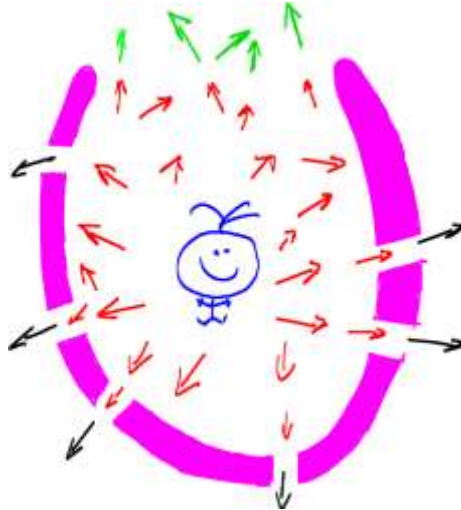
בתנאים רגילים, מנקודת המבט שאני מציע, המטריצה העוטפת ממלאה תפקיד מכריע של סביבה המאפשרת ביטוי פרוגרסיבי, בריא ובשל לכוחות המניעים את הילד; סביבה אשר מונעת את המימוש של פוטנציאלים התפתחותיים שליליים, או את פנייתם והתקדמותם למסלולים גרסיביים או פתולוגיים.

התפתחות פתולוגית, לעומת זאת, תלויה בקיומם של "פתחים" בדופן המטריצה העוטפת שאינם נמצאים במקום שבו ממוקמת ה"פתיחה" ההתפתחותית הבריאה, הבשלה, הפרוגרסיבית והמיטבית.

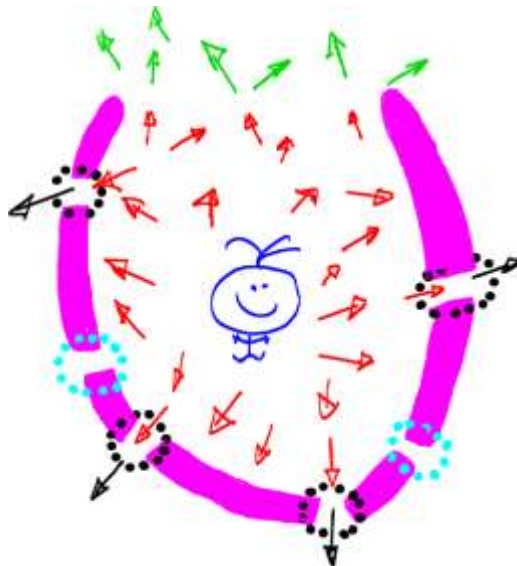

נוכל עכשיו להתבונן בכל התפתחות חריגה כשקלול בין שני יסודות: מניע המפעיל את הפרט, וסביבה מתירה המאפשרת למניע לדחוף לכיוון היוצר סבל או נזק.

מזווית זו, פסיכופתולוגיה צומחת ומתגבשת בסביבה שחסרה סוג של יסוד שומר בעל אופי מכוון-תוחם, המונע דליפה וזרימה לכיוון לא בריא.

צורת התבוננות זו במצבים קליניים - הפסיכולוגיה של האפשרות - מזהה בסביבה ההתפתחותית של הילד את ההקשרים ואת הנסיבות שבהם ניתנת לו אפשרות לא מכוונת או לא מודעת "לזרום" לכיוונים לא בריאים.

הכנסת המושג, "סביבה מתירה", להבנות הקליניות וההתפתחותיות שלנו, מאפשרת לסביבת הילד – הורים, משפחה, מחנכים, קלינאים – לבחון את עצמה מזווית חדשה, העוסקת גם באיתור הנקודות בהן נוצרות אפשרויות ה"מתירות" לפרט להתפתח לכיוונים לא בריאים, וגם בחסימתן על מנת לאפשר המשך התפתחות בריאה.

תוצאות הניסיון הטיפולי המצטבר ונתונים התפתחותיים מצביעים על כך שהכנסת המושג "סביבה מתירה" למשוואות הקליניות שלנו, מקדמת באופן דרמטי ומרחיק לכת את היכולות שלנו להבין, לטפל ולמנוע סבל וקשיים התפתחותיים אצל ילדים, אצל נערים ואצל הוריהם.

